

Fülöp Dóra[✧]

A bosnyák¹ identitás és az iszlám kapcsolata Az európai történelem, mint identitásformáló elem jelentősége az első világháborúig

DOI 10.17047/HADTUD.2025.35.1.65

Annak ellenére, hogy Bosznia-Hercegovinában a kilencvenes évek eseményei előtt nem volt szokás az etnikai különbségek vizsgálata, a Jugoszláv háború, majd 9/11 után a muszlim világ általános stigmatizálása során a nyugati világ az európai muszlimokra is kiterjesztette narratíváját. Ahhoz, hogy az európai gyökerekkel rendelkező bosnyák identitást meghatározzuk, a tartomány török hódítása előtti időszakáig, az 1460-es évekig kell visszatekintenünk. A tanulmány célja a boszniai muszlim (bosnyák) identitás gyökereinek feltárása, az iszlámmal való kapcsolatának elemzése, illetve a közös európai múlt, mint identitásformáló elem áttekintése az első világháborúig.

KULCSSZAVAK: Balkán, Bosznia-Hercegovina, bosnyák identitás, Oszmán Birodalom

The Relationship between Bosnian Identity and Islam. The Significance of European History as an Identity-shaping Element before World War I

Although the analysis of the ethnic composition of society was not a defining characteristic in Bosnia and Herzegovina before the 1990s, after the Yugoslav wars and following 9/11, the western world started to extend its general stigmatizing narrative to European Muslims too. In order to define a Bosnian identity with European roots, the times before the Turkish conquest of the province in 1460 must be scrutinised. The aim of this study is to explore the roots of Bosnian Muslim (Bosniak) identity, to analyse its relationship with Islam, and to review the common European past as an identity-forming element.

KEYWORDS: Balkans, Bosnia and Herzegovina, Bosniak Identity, Ottoman Empire

---

✧ Nemzeti Közszerzői Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, doktorandusz –
University of Public Service Doctoral School of Military Sciences, PhD student;
e-mail: dori.fulop@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5241-8199>

1 Boszniai muszlim.

Bevezetés

A Balkán sajátos szerkezetét a történelem társadalmi-politikai folyamatai évszázadokon át alakították. A különböző etnikumok múltjának elemzése során nem elég csak a történelemre összpontosítani, de a különböző etnikai, kulturális és területi tagozódást, illetve a vallás szerepét is meg kell vizsgálni, figyelembe véve a középkori és oszmán társadalmi struktúrát, a heterodoxiát² és a polarizációt. A megfigyelés és dokumentumelemzés módszertanát alkalmazó tanulmány kifejezetten a bosnyák identitás kialakulásának hátterére, a bosnyák hazaszeretetre, valamint a délszláv muszlimok sajátos azonosságtudatára fókuszál a Balkánra érkezéstől az első világháborúig.

Az iszlám a 15. század óta, az oszmán seregek keletről történő betörésétől jelen van Bosznia-Hercegovinában. Szerbiával ellentétben a bosnyákok többsége egy lassú folyamat következményeként, körülbelül két évszázados együttélést követően felvette az iszlám hitet. Az iszlám elfogadása az oszmán tudósok és szúfik³ értelmezésében az államban uralkodó jogi és teológiai gyakorlatok átvételét jelentette. Bosznia az Osztrák–Magyar Monarchia 1878-as okkupációjáig az Oszmán Birodalom része volt, amely a vallási és politikai hatalom szerves egységének elve szerint szerveződött. Az oszmán rendszerben a muszlim tudósok intézményes hierarchiája (ulama⁴, İlmiyye⁵) volt megfigyelhető, melyre a szunnita muszlim történelemben korábban nem volt példa.⁶

A délszláv muszlimok nemzeti identitásának elemzése során az etnogenezist nehezíti, hogy a szláv törzs balkáni térségbe való letelepedése során nagyszámú, különböző törzshöz tartozó bennszülött lakosságra bukkant a régióban. A kivételes etnogenetikai heterogenitást, az őslakosság szláv asszimilációját és az etnikai szimbiózist több elemzés megemlíti.⁷ A keleti és nyugati mediterrán kultúrák, a kontinentális Európa és a Földközi-tenger határán elterülő Balkán-félsziget mindig jelentős csomópontként funkcionált. Az 1. és a 6. század között a Római Birodalom közép-dunai⁸ határán, a jelenlegi Horvátország és Szerbia területén egy konfliktusokkal terhelt terület húzódott, melyen egy 2000 km hosszú katonai jelentőségű útvonal haladt keresztül a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig. A gyakran cserélődő lakosságnak⁹ így a 690-es évek körül már a gótok, hunok, gepidák, avarok, lombardok és alánok is

2 Heterodoxia: máshitűség, téves, hamis tan.

3 Az iszlám misztika mesterei.

4 Ulema (arab): vallástudósok gyűjtőneve.

5 İlmiye: Az İlmiye feladata a muszlim vallás propagálása, az iszlám törvények bíróságokon belüli megfelelő érvényesítésének biztosítása, valamint az oszmán iskolarendszeren belüli megfelelő értelmezése és tanítása volt.

6 Alibašić 2007. https://www.akademie-rs.de/fileadmin/user_upload/download_archive/interreligioeser-dialog/071116_albasic_bosnianislam.pdf (Letöltve: 2024. 12. 15.)

7 Rastoder 2012. <https://avesis.deu.edu.tr/dosya?id=794b237e-8c5a-4d34-8cc1-cff0e4ea55c1> (Letöltve: 2025. 01. 09.)

8 A mai Horvátország és Szerbia területe.

9 Olalde, Carrion, Mikic, Grbic, Lalueza-Fox, Reich 2023.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867423011352> (Letöltve: 2025. 01. 10.)

a tagjai voltak, a Római Birodalom pedig gyakran toborozta hadseregét az északi határaitól.¹⁰ A 6. és 7. században a Balkánra irányuló szláv migráció fokozatosan asszimilálta a területen élő lakosságot, és új nyelvi identitást hozott létre. A bosnyák etnogenezis a Bosna folyó forrása és felső folyása környékét elfoglaló törzsek érkezésével kezdődött, amelyek idővel ezen a területen feudális államot hoztak létre. A geopolitikai és etnikai tér bővülésével a terület a középkorban jelentős fejlődésen ment keresztül.¹¹ Boszniát a 11. században már Raškával (Szerbia) és Horvátországgal egyenragú, a Drinától a Vrbas felső folyásáig és az Adriáig terjedő államként írák le, mely szervezett kormánnyal rendelkezett, élén az uralkodó bán állt.¹² A kereszténység Boszniában részben már az 5. századtól jelen volt, a 6. században a Balkán-félszigetre érkező horvátok csak a 9. században tértek át a keresztény hitre. A társadalom egy csoportja a vallási rituáléknak csak egy részét tartotta meg, az ismeretek hiánya pedig lehetővé tette különféle eltérések és helyi gyakorlatok létrejöttét.¹³ A bosnyák történelem Kulin bán uralkodásával (1180–1204) kezdődött, aki a raguzai kereskedőházzal kötött egyezményen (Kulin bán Charta) megerősítette a tartomány szárazföldi és tengeri szállításban betöltött szerepét. Az ország fellendülését számos nyugati hatalom kísérte figyelemmel, miközben a katolikus egyház aggodalmát fejezte ki a bán segítségével terjedő eretnokség miatt.¹⁴ A nyugati világ keresztény értékeitől való eltéréseket, az egyedülálló szertartásokat és a manicheizmust a keresztény egyház üldözendőnek tartotta, és híveit a bogumil/patarénus jelzővel illette. Egyes kutatások szerint a neomanicheista tanok boszniai kereskedők útján jutottak Bizáncból Boszniába, és tartománybeli terjedését a 10. század végére teszik.¹⁵ A 11. századtól Bosznia a bogumil tanokat követők menedékévé vált. Mivel Kulin bán boszniai uralkodó halálát követően a hithű katolikus államvezetés ellenére is terjedt az eretnokség, IX. Gergely pápa 1229-ben a boszniai bogumil eretnekek és az ortodox szlávok közötti térítés céljából megalapította a Szerémi Püspökséget.¹⁶ A fogadalmat tett keresztéseket az eretnekek elleni harcra is fel lehetett használni, ennek érdekében IX. Gergely 1238-ban levelet írt a pécsváradi bencés apátnak, melyben a boszniai püspök eretnekek kiirtására vonatkozó megbízásáról tájékoztat.¹⁷ A középkori háborús ideológiák kedvelt eszköze volt a vallás, melyben a hit az erőszak alkalmazását is legitimálta.¹⁸ Hasonló jelenség figyelhető meg Bosznia-Hercegovinában az 1992–1995 közötti háborúban, ahol a vallási vezetők tömegeket voltak képesek megmozgatni, és jellemzően a vallás határozta meg az etnikai tisztogatásokat is.

¹⁰ Uo.

¹¹ Imamović 2003, 315–329.

¹² Uo.

¹³ Kriještorac 2022, 45.

¹⁴ Muzej Bosanskog Kraljevstva: Ban Kulin. <https://muzejbosanskogkraljevstva.ba/en/ban-kulin-2/> (Letöltve: 2025. 01. 10.)

¹⁵ Ternovác 2013. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/85129/Micae%20Mediaeveles%20III_pdfa-62-73.pdf?sequence=1 (Letöltve: 2024. 12. 15.)

¹⁶ A Magyar Katolikus Egyház történeti kronológiája. <https://regi.katolikus.hu/kronologia.php?h=313>

¹⁷ Borosy 1996. https://epa.oszk.hu/00000/00018/00081/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1996_02_011-054.pdf (Letöltve: 2025. 01. 03.)

¹⁸ Boda 2023a, 43.

Bár egyes vélemények szerint a boszniai bogumilok szervezetei az intézményesítés jeleit mutatták, a keresztes háborúk hátterében valószínűleg a magyar érsekség Raguzából Splitbe (Spalato) helyezése,¹⁹ és területszerzési érdekek is húzódtak.²⁰ III. Ince pápa manicheizmus elleni fellépését²¹ az 1234 és 1239 között zajló keresztes hadjárat követte.

A keresztes háború nagy gyűlöletet hagyott maga után a magyarok és a katolicizmus iránt. Vélhetőleg ekkor, a keresztes hadjáratok után születtek meg a nativistá mozgalmak a független bosnyák egyházat, amely már saját hierarchiával rendelkezett, és amelyben a katolikus elemek keveredtek a saját hagyományokkal, valamint a manicheizmus²² és a dualizmus a Balkánon fellelhető elemeivel.²³ Ez a fajta bogumil dualista rendszer megszilárdult a társadalomban és a keresztes hadjáratok nyomására mély etikai és társadalmi gyökerekkel rendelkező erkölcsi erővé fejlődött, amellyel megalkotta a bosnyákság fogalmát.²⁴ Az eretnekség, mint politikai tényező ugyan nem létezett, erkölcsi dimenziója ugyanakkor döntő befolyást gyakorolt a boszniai nép szellemiségére. Bosznia keleti határán az ortodoxia kezdett erősödni, az oszmán invázió elől menekülő lakosság közben nyugat felé vonult, ahol a boszniai keresztények mellett nagy számban kezdtek megjelenni a katolikusok is,²⁵ így az oszmán hódítás idején Bosznia népe olyan szlávok közössége volt, akik három valóslási csoporthoz tartoztak.

A boszniai egyház a Boszniai Királyság idején

A boszniai patarénusokkal és az oszmánokkal jó kapcsolatot ápoló korábbi királyok után Stjepan Tomaš (1443–1461) lett az uralkodó, aki ellenezte a nagyszámú bogumil egyház létezését, és a boszniai egyház elnyomására templomok, kolostorok építésébe kezdett. A nemesség egy része felismerte, hogy a boszniai kormányzat nem képes egyedül megszervezni a védelmét, így a magyarok és a pápa segítségével bízva megkeresztelkedett. 1459-ben Tomaš felszólította a boszniai lakosságot, hogy térjen át a katolikus hitre, vagy vándoroljon ki, melynek hatására 12 000 ember vette fel a katolikus hitet. Stjepan Tomaš Stjepan Tomašević követte a trónon (1461–1463), aki boszniai ferenceseket küldött Rómába, és segítséget kért a magyaroktól egy esetleges oszmán támadás visszaverésében. Tomašević 1462-ben levélben kérte II. Piusz pápa támogatását, illetve megkoronázását.²⁶ A pápa – látva az Oszmán Birodalom balkáni terjeszkedését – követői útján megkoronázta a boszniai királyt. Mátyás király aggodalmát

19 Ternovác 2016. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/84991/Micae%20Mediaevales%20V_pdfa-216-229.pdf?sequence=1 (Letöltve: 2025.01.04.)

20 Malcolm 2019.

21 Boda 2023, 48.

22 Iráni, buddhista és keresztény elemekből vegyített, szinkretista vallás.

23 Fine 1975, 148–149.

24 Šabanović 1982, 197.

25 Uo.

26 Radišić 2016, 18. <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:605/datastream/PDF/view> (Letöltve: 2025. 02. 09.)

fejezte ki, amiért Bosznia jogilag egyenlővé vált országával és függetlenné vált Magyarországtól.

Tomašević megkezdte az ország védelmének tervezését, szövetségesei támogatásának hiányában azonban nem volt képes ellenállni az 1463-ban bekövetkezett oszmán támadásnak.

Oszmán hódítás

A 14. század közepétől a balkáni országok oszmán támadás alá kerültek. A fokozatos hódítás a 14. század utolsó évtizedétől 1463-ig, a Boszniai Királyság II. Fatih Mehmed szultán általi megdöntéséig tartott.²⁷ A Boszniai Királyság megszűnése azonban nem jelentette Bosznia, mint geopolitikai fogalom eltűnését. A terület hódítása után az oszmán erők létrehozták a boszniai szandzsákot²⁸ a Királyság középső és délkeleti részén, melynek központja Szarajevó volt.²⁹ További hódításaikat követően az Oszmán Birodalom 1470-ben létrehozta a Hercegovinai Szandzsákot, 1483-ban a Zvorniki Szandzsákot, majd a mohácsi csata és Szlavónia elfoglalása után létrejöttek a Požega, Čazman és Krk szandzsákok. A beglerbégek³⁰ által vezetett katonai-közigazgatási egységeknek, az „udj” szandzsákoknak³¹ külön katonai, határvédelmi funkciója is volt.³²

Az oszmán hatalomátvételt követően az újonnan bevezetett rendszer politikai stabilitást hozott a régióba. 16. századi utazók feljegyzéseiben katolikusok, ortodoxok és muszlimok jelenlétét említik, ami arra utalhat, hogy az önálló bosnyák egyház már nem játszott szerepet a helyi ügyekben.³³ A 17. század elejére a muszlimok egyértelműen többségben voltak Boszniában.

Egyes narratívák a bosnyák identitás kialakulását az iszlámra való tömeges áttérésben határozzák meg, melyben a magyarokkal és a pápával szembeni ellenségeskedést jelölik meg az iszlamizáció katalizátoraként, de amint azt a történelem során megfigyelhettük, a kapcsolat nem szükségszerű. Kétségtelen, hogy a balkáni muszlim közösségek sikeres kialakításához nélkülözhetetlen tényező volt az Oszmán Birodalomnak a lakossághoz való sajátos hozzáállása. A Birodalom az integráció során szembesült az ország sajátosságaiból adódó vallási és etnikai sokszínűséggel, és a muszlim identitás megteremtését sikerrel kapcsolta össze az Oszmán Birodalom társadalmi, politikai és kulturális gyakorlatával. Az alkalmazott eszközök nem akadályozták az integrációs folyamatokat, sőt, inkább ösztönözték a különböző hagyományok ötvözését, mely végül a balkáni muszlim identitás kialakulásához vezetett. Míg Anatólia régióiban az iszlámra való áttérés törökösödéshez vezetett, Boszniában

27 Muhić 2011.

28 A szandzsák az Oszmán Birodalomban a vilajet (helytartóság) kisebb területi egységeinek a neve, a magyar vármegye megfelelője.

29 Muhić 2011.

30 Az oszmán birodalom tartományainak legmagasabb rangú tisztségviselője, a tartományban szolgáló haderő és hivatali kar feje, minden katonai és polgári igazgatási hatáskör előjárója.

31 A török *udj* szó határt, az oszmán uralom alatt határvédő katonai állomást.

32 Oruç 2009. (Letöltve: 2025. 01. 10.)

33 Seferović 2006.

1. ábra.
Bosznia Szandzsák 1604-ben³⁴

a lakosság saját hagyományait is megtartotta.³⁵ Az Oszmán Birodalom a nyugati feudalizmussal ellentétben a patrimonális elvre támaszkodva, felülről lefelé irányuló struktúrára szervezve a szultán irányítása alatt működött. A társadalom két osztályra bontva aszerkeztől (vallási és végrehajtó hatalommal rendelkező felső osztály) és reayakból (muszlim és nem muszlim alattvalók alsó osztály) állt.³⁶ Az Ottomán Birodalom további két csoportra, muszlimokra és nem muszlimokra osztotta társadalmát. A muszlimok különböző csoportokra bontva léteztek, az iszlám azonban egyetlen egységként fogadta el létezésüket.³⁷ A nem muszlimokat további két csoportra, pogányokra és a könyv népére osztották. Ez utóbbi magában foglalta a keresztényeket, a zsidókat, illetve a zoroasztrianusokat.³⁸ Kezdetben a nem muszlimok körülbelül húsz etnikai csoportból származtak, közülük a bosnyákok 90%-a áttért az iszlámra.³⁹ Az együtt élő muszlim és nem muszlim lakosság közötti társadalmi és interkulturális kommunikációt az uralkodó kultúrába való asszimilációja iránti kényszer alapozta meg.

34 Popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine – jasan dokaz o velikom procentu širenja Islama među stanovništom. <https://bosnae.info/index.php/popis-bosanskog-iz-1604-godine-jasan-dokaz-o-velikom-procentu-sirenja-islama-medu-stanovnistom-2> (Letöltve: 2025. 01. 12.)

35 Muhić 2011.

36 Rastoder 2012. <https://avesis.deu.edu.tr/dosya?id=794b237e-8c5a-4d34-8cc1-cff0e4ea55c1> (Letöltve: 2025. 01. 09.)

37 Kriještorac 2022.

38 A zoroasztrizmus vagy egyéb nevein: zoroasztrianizmus, mazdaizmus, a világ egyik legrégebbi, máig létező vallása, amely az Iráni-félföldön keletkezett. Muhić 2011.

39 Uo.

Társadalmi-politikai berendezkedés

Az Oszmán Birodalom társadalmi rendjét törvények (kanuni) szabályozták, amelyek az iszlám társadalom- és államfelfogáson alapultak. Az Oszmán Birodalom társadalmi rendje szorosan kapcsolódott az oszmán állam eszméjéhez és annak fejlődéséhez. A Birodalom fejlődésével és felemelkedésével megváltozott az oszmán államfelfogás, annak társadalmi szerkezete, amely az általános jellemzők mellett számos helyi sajátossággal is bírt. Az Oszmán Birodalom megalakulásától kezdve az iszlám védelmét és terjesztését tekintette legfontosabb feladatának, így az évszázadok során az utolsó betűig betartotta a saría törvényeket. A törvényhozó hatalom és a közigazgatás kezdetben az ulema⁴⁰ kezében volt, aki többségében az iszlám háterszág fejlett kulturális központjából származott, de a 16. században már anatóliai központokból, valamint Perzsából és Egyiptomból érkezett magasrangú tisztviselők elnyomták a helyi ulemát. Az új vezetők régi, közel-keleti hagyományokat és az állam- és közigazgatás modern felfogását hozták az új birodalomba. Az ulema új adminisztratív intézkedéseket, kataszteri és adónyilvántartást vezetett be, hogy a pénzügyi politika az állami bevételek folyamatos növekedését szolgálja.⁴¹

A társadalom élesen bírálta a rabszolgamunka intézményének fenntartását, melyben a toborzás is a hadifoglyok közül zajlott, és ezzel az államigazgatás csapdájává vált. A szultán és az általa képviselt állam fenntartásához szükség volt egy önálló hadseregre. Ennek fenntartása háborús és békés körülmények között is jelentős anyagi forrásokat igényelt, melyeket csak az adók beszédéből tudtak finanszírozni. A Birodalom felismerte, hogy az adók beszédése csak akkor lehetséges, ha a lakosságnak van elég pénze az állammal szembeni fiskális kötelezettségek teljesítésére.

Az iszlamizáció alapjai

A boszniai oszmán örökség körül éles viták alakultak ki. Téves lenne azt a következtetést levonni, hogy a bosnyákság iszlámra való áttérése nem több mint civilizációk összecsapása, melyben a nyugati (keresztény) világ áll szemben a keleti (muszlim) perspektívával.⁴² Az iszlám elfogadásának legintenzívebb időszaka az oszmán uralom első százötven évére tehető. Az iszlám gyors terjedése nem pszichológiai vagy fizikai kényszer eredménye, hanem azoknak a körülményeknek összessége, amely a modern világot, a civilizációt hozta el a bosnyákság számára. A keleti városi élet hagyományaira épülő oszmán tradíciók megnövelték a boszniai nép anyagi és szellemi igényeit, ami új minőséget hozott a mindennapokba.⁴³ Aki akarta, önként felvette az iszlámot, de nem alkalmaztak erőszakot a hitükben maradottak ellen. A vallásszabadság mindenki számára garantált volt mindaddig, amíg megfizette a haradzot.⁴⁴

40 Az ulema alapvető funkciója a saría – az iszlámon alapuló jog – ismeretében, annak alapján történő ítélkezés illetve a vallástudományok művelése és tanítása.

41 Imamović 2006.

42 Muhić 2011.

43 Imamović 2006.

44 A nem muszlim alattvalóktól szedett fejadó.

Fatih szultán Konstantinápoly elfoglalása után kiadott első okiratai között szerepelt egy ünnepi oklevél, amely II. Genadiját nevezte ki az ortodox egyház pátriárkájának, de rabbi kinevezéséről a boszniai ferencesek számára biztosított vallásszabadságról is vannak feljegyzések.⁴⁵

Hadsereg

Az Oszmán Birodalom jól szervezett, intézményesített katonai erővel rendelkezett, így az iszlamizáció folyamata szorosan összefüggött az úgynevezett „devşirme”, azaz „gyűjtő” rendszerrel. Ennek keretében Európa meghódított területeiről gyerekeket küldtek Isztambulba, ahol megkezdtek vallási, erkölcsi és katonai nevelésüket. Ők később oszmán gyalogezredbe (janicsárok) vagy a szultán személyes szolgálatába kerültek, de előfordult, hogy állami intézmények kiszolgálására oktatták őket.⁴⁶ Egyes kutatások szerint mégsem ez tekinthető a boszniai térhódítás fő tényezőjének. Imamović arra hívja fel a figyelmet, hogy mivel a devşirme a 16. század második felében élte tetőfokát, az 1500-as évek első felében nem lehet az iszlámra való áttérés fő felelősségének tekinteni, Boszniából ráadásul csak azok a gyerekek mehettek katonának, akiknek a családjuk beleegyezett a szolgálatba.⁴⁷

Tény ugyanakkor, hogy biztosított volt a katonai elit nevelése, mely az erődítmények építése és megerősítése mellett a katonaság mindennapi ellátását biztosító földbirtokosok és kereskedők támogatásával minden szükségletet képesek voltak kielégíteni. A janicsár csapatok közül kerültek ki a katonai vezetők, akik katonai szolgálataikért cserébe hatalmas földterületek feletti ellenőrzést kaptak a szultántól. Az így keletkezett földbirtokosok közül néhányan kereskedővé váltak, és ellátták a katonákat élelmiszerrel. Kezdetben a janicsárokat a lakosság teljes köréből sorozták be, végül olyan nemesi réteg alakult ki, amelyben a vezetés és a föld tulajdonjoga is öröklődött.⁴⁸

Mecsetek és medreszék megjelenése

Bosznia 1463-as elfoglalása után ott is bevezették az Oszmán Birodalom oktatási rendszerét, melyet kezdetben a Birodalom törvényei szabályoztak. Ekkor alapították meg az első könyvtárakat, mecseteket és medreszéket, amik később a tudomány mérföldköveivé váltak az országban. Megnyílt az első iskola a kelet-boszniai Fočában, de száznál is több iskola működött Szarajevóban is.⁴⁹ A gyerekek 4 éves, 4 hónapos és 4 napos koruktól kezdtek részt venni a mektebeken,⁵⁰ majd a kései oszmán időszakban kötelezővé vált az oktatás. Bár nem volt a nyelvhasználatra vonatkozó szabályozás, az iskolákban a boszniai muszlimok anyanyelvüket és az arabot használták,

⁴⁵ Imamović 2006.

⁴⁶ Malcolm 1995, 61.

⁴⁷ Imamović 2006.

⁴⁸ Kriještorac 2022.

⁴⁹ Mulalić, Topcu, Muhasilović 2022, 359.

⁵⁰ Mohammedán iskola, hol a gyermekeket rendszerint csupán a koránra s a vallás elemeire oktatják.

az ortodox keresztények a cirill ábécét, a zsidók pedig a héber nyelvet. Az Oszmán Birodalom összesen 665 medreszét létesített a Balkánon, ebből 98-at Boszniában.⁵¹ A medreszék voltak az arab nyelvészet és az iszlám tudományok központjai, ahol logikát, filozófiát, jogot, valamint hadísz⁵² tanulhattak a fiatalok. Az oktatás és az iszlám megkövetelte a napi öt imát, melyhez szigorú tisztálkodási feltételek is társultak.

Elmondhatjuk, hogy a Birodalom érkezésével nem csak az anyagi civilizáció fejlődött, de a szellemi kreativitás különböző formái is virágoztak a bosnyákok körében. Mindez a kreativitás magán viseli az iszlám civilizáció és gondolkodás történelmi nyomait, igazodva a bosnyák európai léthez és nyelvhez, melyben a vallási tapasztalat a Hanafi jogtudományi iskola tanításain és gyakorlatain alapul.

Az osztrák–magyar közigazgatás és az iszlám

A boszniai muszlimok helyzete drámaian megváltozott 1878-ban, az állam Osztrák–Magyar Monarchia általi okkupációja során, amely felkészületlenül érte a helyi közösséget. A kezdeti migrációt követően a többség a maradás mellett döntött és az új politikai rendszer mentén kezdett szerveződni. Az osztrák–magyar hatóságok támogatták a helyi hagyományok tiszteletben tartását, miután az 1879-ben aláírt Isztambuli Egyezményben⁵³ erre kötelezettségeket vállaltak. A szerződés szerint az Osztrák–Magyar Monarchia vallásszabadságot biztosít minden felekezetnek – különösen a muszlimoknak – biztosítja a bosnyákok tisztaságának, becsületének, erkölcsének, szokásainak és vallási szertartásainak biztonságát.⁵⁴

A klasszikus iszlám jogi gondolkodás elvileg az iszlám államon belüli vezetés kérdését tárgyalja, azaz egy olyan államban, amelyben a lakosság többsége muszlim, és ahol az állam legitimitását az iszlám doktrínából nyeri. 1882-ben a császár kinevezte az első *Rais l-Ulamát*,⁵⁵ vallási vezetőt, miután az bosnyák elit petíciót nyújtott be az osztrák–magyar hatóságokhoz, hogy engedélyezzék számukra vallási vezető kijelölését, aki a vallási ügyekben hivatott eljárni.⁵⁶ A vallási vezető kinevezésével megalakult az Ulama Tanács (*Majlis ulama*), amely négy *alimból*⁵⁷ és az elnöklő Rais-I-ulamából állt. Ezzel megalakult a bosnyák nemzeti vallási tanács, amely elszakadt isztambuli központjától (*meshihat*).⁵⁸ Mivel az Oszmán Birodalomban a muszlimok nem rendelkeztek az államtól elválasztott vallási intézménnyel és felekezetekkel, nehezebben fogadták a hatalomváltást, mint a nem muszlim közösségek, akiknek vallásgyakorlásuk továbbra is zökkenőmentes volt. Az újonnan elfoglalt területeken az osztrák–magyar hatóságok a politikai és vallási hatalom strukturális és funkcionális

51 Uo. Mulalić Topcu, Muhasilović 2022.

52 Mohamed próféta hagyományai.

53 Convention between Austria-Hungary and Turkey, relative to the Occupation of Bosnia-Herzegovina, signed at Constantinople, 21 April 1879.

54 Can 2012, 49.

55 Főimám.

56 Alibašić 2007. https://www.akademie-rs.de/fileadmin/user_upload/download_archive/interreligioeser-dialog/071116_albasic_bosnianislam.pdf (Letöltve: 2024. 12. 15.)

57 Vallástudós (többszáma: ulema).

58 Islamic Community in Bosnia and Herzegovina. <https://islamskazajednica.ba> (Letöltve: 2025. 01. 10.)

megkülönböztetésére épültek, ezért a muszlimok ezeken a kereteken belül voltak kénytelenek új intézményi irányvonalat kijelölni ügyeik intézésére. Erre kínált megoldást a Hanafi jogi iskola, melynek analógiái az új hatalom gyakorlati véleményén és érdekein alapultak. Politikai szempontból a Monarchia érdekelt volt abban, hogy a bosnyákokat minden tekintetben elválassza Isztambultól, ezért támogatta az önálló egyházi intézményrendszer kialakítását. Miután *Sheik al-Islam*⁵⁹ hivatala és a *Waqf*⁶⁰ felelős minisztérium megszűnt, a muzulmán arisztokrácia az újonnan létrehozott állammal kialakított jó kapcsolatban és az ország megszilárdításában volt érdekelt. 1909-ben kihirdették az iszlám vallási és waqf-maarif ügyek autonóm kormányzására vonatkozó statútumát, amely feljogosította a bosnyákokat arra, hogy önállóan irányítsák vallási ügyeiket.⁶¹ A bosnyákok a vallási és oktatási autonómiáért folytatott harc és az osztrák–magyar hatalom nyomása révén sajátos vallási igazgatási rendszert hoztak létre, amely lehetővé tette a más balkáni muszlim közösségektől eltérő megoldásokat.

Hanafi Iskola és a nem muszlim vezetésű állam

A Hanafi Iskola (*madhab*) egyike a szunnita iszlám jog rendelkezésével és a jogi érveléstechnikával foglalkozó ágak.⁶² Más szunnita iskolákhoz hasonlóan az analóg érvelést (*giyast*) alkalmazza a jogi érvelés során, nagymértékben támaszkodik ugyanakkor a személyes tapasztalatra (*ra'y*), és előnyben részesíti a jogi preferencia (*istihsan*) használatát. Ez utóbbi jelentősége abban rejlik, hogy bizonyos körülmények között enyhítheti a szigorú jogi érvelésből fakadó durva következményeket, így alkalmazása – értelmezéstől függően – a méltányosság elvein alapul.⁶³ A hanafi doktrínákat mindig a legrugalmasabb, legliberálisabb jogi iskolaként tartották számon, ideértve a büntetőjog, a házasság, a nem muszlimokkal való bánásmód, a szabadságjogok, illetve a tulajdon területét.⁶⁴ A Hanafi Iskola értelmezése szerint az iszlám az értelem vallása, melynek posztulátumai⁶⁵ általánosan elismert és tudományosan megalapozott igazságokkal alátámaszthatók. Ebben az értelemben követői minden vallási fundamentalizmust, mint a törvényhez való vak ragaszkodást elutasítanak.⁶⁶ A Hanafi Iskola a 6. és 12. század között alakult ki, és az iszlám válaszában tekinthető a nem iszlám vezetésű államok kialakulására. Eredete két iszlám, nem arab szunnita muszlim nevéhez, Abu Hanifahoz és Al Maturidihoz köthető. Mivel mindketten

59 Az Oszmán Birodalomban a cím a főmuftit jelölte, aki az állam által kinevezett ulámák hierarchiáját felügyelte. Az oszmán sejk al-Iszlám számos funkciót látott el, többek között tanácsot adott a szultánnak vallási kérdésekben, legitímálta a kormány politikáját, és bírakat nevezett ki.

60 A Waqf az iszlám törvények hatálya alá tartozó, át nem ruházható vallási adomány, amely jellemzően vallási vagy jótékonyági célú épületet vagy ingatlant érint.

61 Uo. Islamic Community in Bosnia and Herzegovina.

62 Dr. Szűcs Lászlóné dr. Siska 2016, 166–173.

63 Warren 2013. <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0082.xml> (Letöltve: 2025.01.05.)

64 Uo.

65 Valamely gondolati rendszer alapját képező, szükségképp igaznak tekintett állítások egyike.

66 Alibašić 2007.

Mohamed próféta tanítványaitól, Medinától és Mekkától távoli helyekről származtak, racionalitást, tapasztalati elemeket alkalmaztak a vallással kapcsolatos döntéseikben.⁶⁷ A Hanafi doktrína előírásai szerint kötelező a dzsemaiban (közösség) végrehajtott salah (szalát), vagyis az ima, különösen a Salat al-Jumu'ah⁶⁸ és a Salat-al-Eid,⁶⁹ valamint az iszlám bírák (*khadiyas*) kinevezése. A muszlim kisebbségeknek meg kellett őrizniük autonómiájukat (a saría alkalmazása személyes ügyekben), ami többségében a nem muszlim államok számára is elfogadható volt.

A hanafita ideológia megkülönböztette a Sariát alkalmazó iszlám területeket (*Dar al-Islam*) a szekuláris államoktól. A török ideológia szerint a *Dar al-Islam* lehetővé teszi az iszlám szabad gyakorlását, a muszlim hit többségi megnyilvánulását. A *Dar al-Harb* ezzel szemben a „háború háza”, ahol az iszlámot nem lehet üldöztetés nélkül gyakorolni.⁷⁰ Ennek köszönhető, hogy az Oszmán Birodalom a háborúk során arra törekedett, hogy a meghódított területeket a *Dar al-Islam*ba bevonja.

Az iszlám államon kívüli létezés kérdéseire adott bosnyák értelmiségi reakciók elemzéséhez fontos kiemelni, hogy Bosznia jogállása az osztrák–magyar uralom alatt jelentős változásokon ment keresztül. Az ország nemzetközi helyzetében bekövetkezett változások hatással voltak a nem muszlim uralomra adott muszlim válaszokra is.

Tuzla (Kelet-Bosznia) muftija, Mehmed Tefik Azapagic 1884-ban adta ki *Risala fi al-hidjra* arab nyelvű tanulmányát, melyet valószínűleg a vallástudósoknak szánt, és amelyet 1886-ban törökre fordítva a társadalom szélesebb körben is megismerhetett. A tanulmányban Azapagic a Korán nem muszlim országban történő alkalmazására mutatott alternatívákat a bosnyákok számára, illetve a Monarchia területén maradásra ösztönözte a muszlim társadalmat.⁷¹ Annak ellenére, hogy a szultán közvetlen felügyelete alatt muszlim bevándorlási iroda jött létre, Tuzla muftijának tanulmánya kellő erőt adott a bosnyákoknak ahhoz, hogy jelentősen csökkenjen az oszmán államba irányuló migrációs hullám. Az 1992–1995 közötti jugoszláv háború idején, amikor a bosnyák lakosság fele kénytelen volt elhagyni hazáját, Azapagic nézetei újra aktualitást nyertek.⁷²

Magyar–török közeledés

Az első világháború során az Osztrák–Magyar Monarchia és Törökország szövetségessé váltak, így az egykori oszmán területekről származó katonák egy része is a Monarchia oldalán harcolt. 1914-ben Havass Rezső egy muszlim mecset építése iránti indítványt nyújtott be a fővárosi közgyűléshez, hogy ezzel Budapest a Monarchia bosnyák katonái előtt tisztelegjen, illetve kielégítse vallási igényüket.⁷³

⁶⁷ Kriještorac 2022.

⁶⁸ Pénteki ima a gyülekezésben.

⁶⁹ Szent ünnepi ima.

⁷⁰ Boda 2023b, 28.

⁷¹ Can 2012, 55.

⁷² Can 2012.

⁷³ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1914–19. 1914. december 16. rendes közgyűlés jegyzőkönyve.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1914/?pg=691&layout=s (Letöltve: 2025. 01. 12.)

Nem új tervet vetek fel, hanem egy, már több ízben kifejezésre jutott gondolatnak megvalósítását indítványozom, mert arra a mostani időt a legalkalmasabbnak tartom.

Arról a gondolatról beszélek, amely Budapesten egy muzulmán imaháznak (dsáminak) létesítését célozza. Ez oda kapcsolódik Gül Baba sírjának kormányunk részéről műemlékké történt nyilvánításához.

Budapesten állandóan mintegy kétezer mohamedán vallású hívő tartózkodik. Bosnyák katonák, albán kézművesek és munkások s a Balkán különböző vidékéiről való iskolai tanulók. Már több ízben felhangzott a panasz, hogy ezek templom hiányában vallási buzgóságuknak nem felelhetnek meg. Különösen a mostani háború kezdetén tapasztalhattuk ezt, amidőn itt állomásozó mohamedán vallású bosnyák katonáink, harcba vonulásuk előtt templomi ájtatosság után áhítoztak, s mélyen fájalták, hogy annak kielégítése nélkül kellett innen távozniuk.

2. ábra.

Részlet a fővárosi közgyűlés 1914. december 16-i jegyzőkönyvéből⁷⁴

1912. július 12-én Ausztriában kihírdették az iszlám vallást elismerő törvényt (Anerkennung der Anhänger des Islam nach hanefitischem Ritus als Religionsgesellschaft), majd erre hivatkozva 1916. évi XVII. törvényével a magyar kormány is teljes jogúnak ismerte el a muzulmán vallást.⁷⁵

Az osztrák törvény a Boszniában jellemző Hanafita Iskola hagyományait tekintette iszlámnak, míg a magyar kormány a teljes iszlám elfogadására törekedett. Kimondta ugyanakkor, hogy a magyarországi mohamedán szervezetek alkalmazkodhatnak a boszniai egyház struktúrájához.⁷⁶ Annak ellenére, hogy a jogi alapokat megteremtették, az első világháborút követően sokáig nem történt érdemi előrelépés a magyarországi iszlám területén. Az iszlám hitélet 1931-ben, a bosanska krupai (Bosznia-Hercegovina) születésű, korábban katonaként és tábori imámként is szolgáló Durics Husszein Hilmi budai főmuftivá történő kinevezésével kezdett fellendülni.⁷⁷

Miközben Ausztriában és Magyarországon erősödött az iszlám, az első világháború idején a muszlim lakosság száma drasztikusan csökkent Boszniában. Tíz év alatt mintegy 25 000 fővel csökkent a bosnyákság száma, miután jogaik erősen csorultak és a kialakult helyzetet sokan a helyi muszlimok kifosztására használták fel.⁷⁸

⁷⁴ Uo. Közgyűlés jegyzőkönyve.

⁷⁵ Iszlám 100 – Tudományos konferencia az iszlám 1916. évi magyarországi elismerésének 100. évfordulóján Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ. <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/iszlamkonf/Elo%CC%8Bado%CC%81k%20e%CC%81s%20o%CC%88szefoglalo%CC%81k.pdf> (Letöltve: 2025. 01. 12.)

⁷⁶ Szalai 2010. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-4/593-602_szalai.pdf

⁷⁷ Magyar Katolikus Lexikon.

<https://lexikon.katolikus.hu/M/muszlimok%20Magyarorsz%C3%A1gon.html> (Letöltve: 2025. 01.3.)

⁷⁸ Imamović 2003, str. 315–329, 323.

Következtetés

A bosnyák identitás önmagában nem, csak azokhoz a népekhez viszonyítva meghatározható, melyekkel a történelem során a hagyomány és kultúra, a nyelv és az életér összeforrott. Elmondhatjuk, hogy a bosnyákság olyan délszláv eredetű csoport gyűjtőfogalma, amelyben a nép tagjait sajátos vallási, más délszláv népektől eltérő kulturális és történelmi tapasztalatai kötnék össze egymással. Bosznia 1878-as okkupációjától a mai napig olyan identitásformáló eseményeknek lehetünk tanúi, melyek a bosnyák társadalmi csoportot nem csupán a szekularizáció irányába tolta el, de politikai-gazdasági szempontból is meghatározta működését. Idővel a bosnyák identitás a területi integritással is azonosult, így bár Bosznia-Hercegovina lakossága etnikailag, vallásilag és társadalmilag sem homogén, a boszniai muszlim társadalom a délszláv etnikum részeként, a boszniai államiság és a bosnyák kulturális gondolkodás sajátos terében határozza meg magát, melynek az iszlám mellett az európai azonosságtudat is része.⁷⁹

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alibašić, Ahmet 2007. The Profile of Bosnian Islam and What West European Muslims Could Benefit from It. https://www.akademier-s.de/fileadmin/user_upload/download_archive/interreligioeser-dialog/071116_albasic_bosnianislam.pdf (Letöltve: 2024. 12. 15.)
- A Magyar Katolikus Egyház történeti kronológiája. <https://regi.katolikus.hu/kronologia.php?h=313> (Letöltve: 2025. 01. 25.)
- Binder Tamás (szerk.) 2022. *Bosznia-Hercegovina, a mesélő emberek földje*. Budapest: Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat.
- Boda Mihály 2023a. A háborús ideológiák története – A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig. Budapest: Ludovika Kiadó.
- Boda Mihály 2023b. Az oszmán török háborús ideológia és a Magyar Királyság. In: „Zászló alá magam csaptam fel” Ünnepi tanulmányok a 65 éves Csikány Tamás dandártábornok tiszteletére. Szerk. Kiss Péter, Petrik Iván és Toldi Lóránd. 25–36. Budapest: Ludovika Kiadó.
- Borosy András 1996. *A kereszties háborúk és Magyarország*. Budapest: Argumentum Kiadó. https://epa.oszk.hu/00000/00018/00081/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1996_02_011-054.pdf (Letöltve: 2025. 01. 03.)
- Bringa, Tone 1997. *Biti musliman na bosanski način: identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. (Biblioteka Dani) Sarajevo: Dani.
- Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1914–19. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1914/?pg=691&layout=s (Letöltve: 2025. 01. 12.)
- Can, Mehmet 2012. *Austria-Hungary Dynasty Period in Bosnia*. Sarajevo, 2012.
- Communities and Cultures, Conference Proceedings. Sarajevo, 16–18 October 2009.
- Convention between Austria-Hungary and Turkey, relative to the Occupation of Bosnia-Herzegovina, signed at Constantinople, 21 April 1879.
- Fine, John 1975. *The Bosnian Church Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*. New York: Columbia University Press.
- Imamović, Mustafa 2003. Bošnjački etnos: identitet i ime. *Prilozi*, 32 (Sarajevo, 2003). 315–329.
- Islamic Community in Bosnia and Herzegovina <https://islamskazajednica.ba> (Letöltve: 2025. 01. 10.)

⁷⁹ Padányi 2004.

- Islám 100 – Tudományos konferencia az iszlám 1916. évi magyarországi elismerésének 100. évfordulóján. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/islamkonf/Elo%CC%8Bado%CC%81k%20e%CC%81s%20o%CC%88sszefoglalo%CC%81k.pdf> (Letöltve: 2025. 01. 12.)
- Kriještorac, Mirsad 2022. *First Nationalism then Identity On Bosnian Muslims and Their Bosniak Identity*. University of Michigan Press.
- Malcolm, Noel 2019. *Useful enemies: Islam and the Ottoman empire in Western political thought, 1450–1750*. Oxford University Press.
- Muhić, Ferid 2011. The Otoman legacy as a common layer of the Balkan muslim Identities. In: *Surviving Elements of Ottoman legacy in the Balkans in Non-Muslim Communities and Cultures*. Conference Proceedings. Sarajevo, 16–18 October 2009. Edited by: dr. Halit Eren. 29–38. Sarajevo: Arka Press.
- Mulalić, Muhidin; Topcu, Emel; Muhasilović, Jahja 2022. *The Western Balkans Cooperation, Geopolitics and Economic Transitions and Relations*. Sarajevo: International University of Sarajevo.
- Mustafa Imamović 2006. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka Zajednica Kulture Sarajevo.
- Muzej Bosanskog Kraljevstva: Ban Kulin. <https://muzejbosanskogkraljevstva.ba/en/ban-kulin-2/> (Letöltve: 2025. 01. 25.)
- Olalde, Inigo; Carrion, Pablo; Mikic, Ilija, Grbic, Miodrag; Lalueza-Fox, Carles, Reich, David 2023. A genetic history of the Balkans from Roman frontier to Slavic migrations. *Cell*, 186 (25): 5472–5485. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867423011352> (Letöltve: 2025. 01. 10.) <https://doi.org/10.1016/j.cell.2023.10.018>
- Oruč, Hatice 2009. Administrative Division of the Bosnian Sandjak in the 16th Century. 16. Yüzyılda Bosna Sancağı'nın İdarî Dağılımı. *OTAM*, 25 (2009). 99–147. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910765.pdf> (Letöltve: 2025. 01. 10.)
- Padányi József 2004. *Békefenntartás Boszniában: a Magyar Műszaki Kontingens*. (Védelmi tanulmányok 53.) Budapest: Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Stratégiai Védelmi Kutatóközpont.
- Popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine – jasan dokaz o velikom procentu širenja Islama među stanovništvom. 2022. <https://bosnae.info/index.php/popis-bosanskog-iz-1604-godine-jasan-dokaz-o-velikom-procentu-sirenja-islama-medu-stanovnistom-2> (Letöltve: 2025. 01. 12.)
- Radišić, Nikolina 2016. *Pad Srbije i Bosne pod Osmansko Carstvo*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku Filozofski fakultet. <https://repozitorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:605/datastream/PDF/view> (Letöltve: 2025. 02. 09.)
- Rastoder, Melita 2012. *The Bosniak/Muslim Identity in the Sandjak: Prospects and Challenges*. Master's Thesis. Izmir, 2012. <https://avesis.deu.edu.tr/dosya?id=794b237e-8c5a-4d34-8cc1-cff0e4ea55c1> (Letöltve: 2025. 01. 09.)
- Šabanović, Hazim 1959. *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Seferović, Selena 2006. *Govor zavijanja: Kulturne aktivnosti u Bosansko-Hercegovackoj Zajednici 1991–2006*. Chicago: Bosanska biblioteka Čikago.
- Szalai Miklós 2010. Az 1916. évi VII. törvénycikk – Az iszlám vallás legalizálása Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 52 (4): 593–602. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-4/593-602_szalai.pdf
- Dr. Szűcs Lászlóné dr. Siska Katalin 2016. Guy Burak 2016. The Second Formation of Islamic Law. The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire recenzió *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 2016/1, 166–173.
- Ternovác Bálint 2013. A bogumil eretnység az Észak-Balkánon a 10–11. században. In: *Főbb tendenciák a 10–11. századi balkáni bogumilizmus kutatásában*. *Micae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Gál Judit, Péterfi Bence, Vadas András, Kranzieritz Károly. 65–76. Budapest: ELTE BTK. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/85129/Micae%20Mediaevales%20III_pdfa-62-73.pdf?sequence=1 (Letöltve: 2024. 12. 15.)
- Ternovác Bálint: A boszniai latin püspökség története 1344-ig. In: *Micae Mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábián Laura, Gál Judit, Haraszti Szabó Péter, Uhrin Dorotya. 215–228. Budapest: ELTE BTK. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/84991/Micae%20Mediaevales%20V_pdfa-216-229.pdf?sequence=1 (Letöltve: 2025. 01. 04.)
- Warren, Christie S. 2013. The Hanafi School. Oxford Bibliography. Your Best Research Starts Here. <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0082.xml> (Letöltve: 2025. 01. 05.) <https://doi.org/10.1093/obo/9780195390155-0082>